

Sociální změna očima české veřejnosti¹

PETR MAREŠ

LIBOR MUSIL

LADISLAV RABUŠIC

Katedra sociologie a sociální práce filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Brno

Social change in perception of Czech population

Abstract: Using data from social survey "Fears and Hopes 1990" carried out by the authors, this article describes perception of social change by Czech population one year after the political change in November 1989. Agreeing with Dahrendorf's thesis that problems in post-communist societies are brought about by uneven time scales of change in the sphere of politics, economy and culture, the article argues that while political and economic changes can be accomplished relatively quickly (with a lot of sufferings), social change will be in fact a generational one. This is so because social change is impossible without basic alterations in culture, including behavior patterns, norms and values. That type of change, however, is likely to be met with resistance. In the midst of rapid innovation, many people are emotionally frightened by the demands of rapidly changing society - about 65% of Czechoslovak population have been already socialized under the rule of peculiar communist ideology and culture. Survey results indicate that Czechoslovak society is at the crossroads. The revolution of 1989 has raised expectations of rapid social change which cannot be fulfilled so quickly - a certain degree of deprivation can be expected. It can cause legitimization crisis in Habermas sense.

Sociologický časopis, 1991, Vol. 27 (No. 6: 702-714)

Ačkoliv doba mezi epochami je nejistá, je to nádherný a plodný čas naplněný příležitostmi. Bože, jak je to fantastické být právě tehdy naživu.

J. Naisbitt: Megatrends

Úvod

Zásadní sociální změna probíhající v Československu od listopadu 1989 výrazně zvolnila své tempo. Česká a slovenská veřejnost si nicméně postupně uvědomuje, že změna, jež se zpočátku zdála být snadná a jednoduše rychlá², bude obtížná a dlouhá. Ve svém každodenním životě stále více a více přichází do styku s měnícími se politickými, ekonomickými a sociálními institucemi, každodenně je vystavována tlaku nových sociálních situací vyžadujících nový typ sociálního chování, na nějž

1) Děkuje dr. Daniele Spěšné za obětavou technickou pomoc při provedení výzkumu. Rovněž děkujeme za připomínky anonymnímu recenzentovi.

2) Rychlost politických změn u nás na konci roku 1989 skutečně brala dech. Všichni si jistě ještě dnes pamatují onen populární slogan, jež se tehdy objevil na ulicích snad všech měst a městeček: "Polsko - 10 let, Maďarsko - 10 měsíců, NDR - 10 týdnů, Československo - 10 dnů". Osobně jsme byli patřičně zklamáni, když jsme se dozvěděli, že autorem tohoto vtipného textu není česká sofistikovaná mysl, nýbrž Angličan - Timothy Garton Ash (viz [Ash 1990]).

není zvyklá. Naše snaha o skutečný velký skok vpřed, skok od imobilního a totalitního systému k systému demokratickému a liberálnímu tak způsobuje jistý porevoluční šok; šok ze zhroucení jednoho sociálního paradigmatu s jeho gramatikou a zatímní absence paradigmatu nového. Česká a slovenská populace postupně přichází k poznání, že listopad 1989 byl pouhým začátkem, politickou revolucí (snad) připravující nezbytné klima pro začátek celkové sociální změny.

Uskutečnit totální proměnu společnosti znamená vytvořit nový řád v oblasti politiky, ekonomiky a kultury³.

Ve sféře politiky je klíčem k završení změn institucionalizace demokratického procesu. Svobodné volby jak na celostátní či lokální úrovni připravily politické prostředí pro ustavení demokratických pravidel a zákonů. Dokončení nové české a slovenské ústavy, ačkoliv samo o sobě ještě neskýtá záruku existence právního státu a demokratické vlády, by mělo vytvořit právní a institucionální bázi, z níž nejen vláda, nýbrž i opozice⁴ mohou formulovat své programy. Vytvoření nových, svobodných ústav akcentuje i Ralf Dahrendorf ve své nejnovější publikaci o revolucích ve střední a východní Evropě. Považuje jej dokonce za úkol bezpodmínečně nejdůležitější (viz [Hartmanová 1991]).

Existence demokracie je samozřejmě nemyslitelná bez legitimacy vlády a její autority. Klíčovým úkolem jak vlády federální, tak i vlád republikových je nyní hledání nové legitimacy. Ta totiž až dosud vyplývala z toho, že nové vládnoucí struktury nahradily diskreditované komunistické předchůdce. Dnes ovšem již bude, jak správně upozorňuje Jiří Pehe, legitimita našich politiků záviset na tom, do jaké míry budou schopni naplňovat požadavky voličů [Pehe 1990]. Zde je ovšem nebezpečí pasti reprezentativní demokracie, do níž mohou naši politikové upadnout. Budou-li si chtít zajistit své zvolení i v dalším volebním období, mohou mnozí sklouznout do tenat populismu. Budou-li mít zájem vyvést tuto zemi z krize, budou muset vynaložit velké úsilí na přesvědčení občanů o správnosti svých politických činů, jež se ovšem budou mnohdy s přáními voličů křížit.

Je zřejmé, že našim politikům nastávají těžké časy, neboť teprve nyní začínají na naši populaci dopadat výsledky změn ekonomických struktur, především liberalizace cen. A cenová liberalizace je podle manželů Tofflerových, kteří velmi detailně studovali proces krize světového socialismu, skálou, na níž ztroskotaly mnohé vlády a mocenské elity: neboť nic nezasahuje hlubinněji strukturu moci než cenová reforma, tvrdí. Nejedná se podle nich jen o záležitost ekonomickou, ale je bodem

³) Samozřejmě, že termín "kultura" chápeme v úzu jazyka sociologického, nikoli běžného.

⁴) Existenci a fungování opozice je podle našeho názoru u nás věnována stále nedostatečná pozornost. Málo si uvědomujeme, jak opakovaně upozorňuje na stránkách Mladé fronty Dnes ve svých čtvrtletních esejích filozof Václav Bělohradský, že "za situaci v zemi sdílí odpovědnost vláda a opozice. Nikdo nemá právo nadávat na vládu v demokratické zemi, protože mohl vytvořit opozici a tu vládu vystřídat" [Bělohradský 1991b: 3]. A málo sdělujeme veřejnosti základní politologické pravdy o opozici: "Jediná výhoda demokracie oproti všem ostatním politickým systémům je v tom, že nespokojenost se tu stává opozičním vládním programem. Bez této vůle konvertovat nespokojenost v politický program budoucí vlády budeme věční zajatci mumlavé a neužitečné remcavosti okresního města" [Bělohradský 1991a: 3].

maximální morální a politické důležitosti; nejen pro ekonomy, ale i pro politiky, tisk a policii [Toffler, Toffler 1989].

V oblasti ekonomické jsou cíle jednoznačné a notoricky známé: rozrušit centralizovaný, státem a stranou řízený ekonomický systém a vytvořit tržní ekonomiku; široce modernizovat celý systém výroby a směny tak, aby v relativně krátké době mohl překonat industriální fázi svého vývoje, a byla tak vytvořena potence pro ekonomiku novou: "informační", "postindustriální" či "ekonomiku třetí vlny", chcete-li. Bez uskutečnění tohoto cíle by zůstala československá ekonomika svázána v národních ekonomických hranicích a nebyla by schopna navázat a udržet kontakt s ekonomikami světovými, což je v dnešní době, době globálního ekonomického trhu, otázkou života a smrti. Jinými slovy, jedná se o zachycení současných ekonomických "megatrendů" (v Naisbittově smyslu), podle jejichž logiky se pravděpodobně transformuje dnešní podoba vyspělého světa.

Problémy, s nimiž se musíme okamžitě vypořádat, jsou ovšem enormní: neefektivní využívání zdrojů, zničené životní prostředí jakožto následek masových výrob v rámci ekonomiky kouřících komínů industriální éry, přezaměstnaná pracovní síla nemotivovaná k výkonu, neexistující trh práce, neuspokojená konzumní poptávka atd.

Všechny změny v politice a ekonomice jsou samozřejmě uskutečnitelné pouze prostřednictvím jednání lidí. Proto celková sociální změna je neuskutečnitelná bez základních alterací ve sféře kultury, tj. ve sféře pravidel a vzorců chování, norem a hodnot. Mnozí společenští vědci souhlasí s názorem (viz např. [Cotgrove, Duff 1981]), že hodnotové změny jsou klíčem k pochopení sociální změny, neboť hodnoty hrají důležitou roli při legitimizaci sociálních, politických a ekonomických institucí a praktik. Problém ovšem spočívá v tom, že snahy o kulturní změnu (a kulturní změna je, jak známo, podstatným základem změny sociální) jsou vždy více či méně doprovázeny rezistencí. Uprostřed rapidní inovace, bez níž není kulturní změna možná, se mnozí lidé obávají nároků nově se vytvářející společnosti. Vždyť inovace "naráží na zafixované lidské stereotypy, osvědčené způsoby jednání, sráží se s dlouhodobými návyky, standardními hodnoceními atd." [Petrusek 1985: 128]. Mnozí jedinci či sociální skupiny mají také navíc zájem na udržení dosavadního stavu - mají v něm již vybudován a investován politický či ekonomický kapitál, o něž pochopitelně nechtějí přijít.

Je nám jasné, že ekonomické faktory hrají důležitou úlohu v mechanismech rezistence vůči kulturní, a tedy i sociální změně. Věříme však, že v československé situaci jsou kulturní faktory mnohem důležitější. Uvědomme si, že v r. 1989, tedy čtyřicet jedna let po únorovém převratu 1948, bylo v Československu přibližně 10 miliónů obyvatel mladších 41 let, což znamená, že asi 65 % naší populace bylo socializováno v době permanentní vlády jedné strany s její specifickou ideologií a kulturou. K převládajícím sociálním normám patřilo především:

- Společnost nemá být příliš diferencována a lidé si mají být životní úrovní co nejvíce rovni.
- Člověk musí pracovat, a to i bez ohledu na to, zda je jeho práce smysluplná a produktivní.

- Státní instituce nejlépe znají a uspokojí potřeby člověka, a ten se proto nemusí o sebe příliš starat.
- Životní standard nemusí být vysoký, jen když je jistý.

Tato axiologická a normativní struktura, od níž se odvíjela celá řada sociálních hodnot a které detailně formuloval na stránkách tohoto časopisu - byť v polském kontextu - Ziolkowski [1990], se nyní hroutí, způsobujíc kulturní šok. Jakkoli lidé verbálně na shromážděních v listopadu 1989 odsuzovali nejružnější prvky bortícího se sociálního systému, má pravdu Machonin, když tvrdí, že "přes veškerou svou iracionalitu a anachronický ráz je starý sociální systém zakotven v životě společnosti poměrně všestranně a - ať už historicky vznikl jakkoli - v procesu každodenního fungování se ve společnosti ustálil, stal se mnoha svými aspekty běžně přijímaným sociálním prostředím" [Machonin 1990: 244].

Ve snaze pochopit logiku sociální změny se orientujeme na tzv. *kulturologický přístup* k interpretaci sociálních dějů. Souhlasíme s americkým politologem Inglehartem [1990], jenž tvrdí, že postuláty tohoto přístupu mají veledůležité implikace pro sociální změnu. "Teorie kultury implikuje, že kultura nemůže být změněna přes noc. Člověk může změnit vládcce a zákony, ale změna základních aspektů existující kultury potrvá mnoho let. Avšak i pak se budou pravděpodobně dlouhodobé účinky revoluční přeměny široce lišit od revolučních vizí a podrží si důležité elementy starých společenských vzorců" [Inglehart 1990: 19]⁵. Neboli - řečeno jinými slovy - vždycky existuje určitá institucionální a kulturní inercie, jež jde proti změně.

V tomto kontextu vyvstává řada důležitých otázek: Do jaké míry je česká a slovenská populace připravena na změnu? Je ochotna přijímat potíže a těžkosti spojené s procesem fundamentálních politických, ekonomických a kulturních změn? Jaké jsou individuální postoje k novým realitám? Odpovědi na ně jsme hledali v našem sociologickém výzkumu provedeném na reprezentativním vzorku brněnského obyvatelstva⁶ v listopadu 1990, tedy jeden rok po "sametové revoluci".

Podmínky demokratizace

Badatelé na poli sociální změny vědí, že existuje jeden obtížný problém, totiž problém odlišných časových horizontů proměn politických, ekonomických a sociálních. Dahrendorf s jistou licencí vyslovil v rozhovoru pro slovenskou Sociologiu názor, že "podstatné politické změny nepotřebují více než 6 měsíců, základní ekonomické změny se dají zvládnout tak za 6 let, a východiskové sociální změny, které jsou nevyhnutelné pro vytvoření občanské společnosti, potřebují více než 60 let" [Radičová 1990: 664]. Naše data získaná v listopadu 1990 potvrzují první část Dahren-

⁵) Inglehart zde jen v jemnější podobě sděluje fakt známý již od dob Francouzské revoluce a na co jednoznačně upozorňoval Hegel ve svém konceptu *ironie dějin*: "Lidé, kteří se chvástali, že provedli revoluci, vždycky druhý den poznali, že vůbec nevěděli, co dělají, že provedená revoluce se vůbec nepodobá té, kterou chtěli udělat" (cit. dle [Petrušek 1985]).

⁶) Výzkum "Obavy a naděje brněnského obyvatelstva II" byl proveden prostřednictvím rozhovorů s 1024 respondenty, kteří měli trvalé bydliště v Brně a byli starší 18 let. Tazatelé byli naši studenti, výběrový soubor byl vybrán technikou kvótního výběru a svými parametry umožňuje chápat ho jako reprezentanta celé brněnské populace.

dorfova výroku. Euforie ze svržení komunismu pomalu vyprchávala a začaly se objevovat první známky ekonomických potíží (nešlo však ještě o cenovou liberalizaci). Nicméně většina brněnské veřejnosti si byla jista, že dosažené politické změny jsou ireverzibilní, 80 % věřilo, že politické síly, které by je mohly ohrozit, se už nevrátí. Do budoucnosti se lidé stále dívali s optimismem, ale již ne tak dychtivě jako o půl roku dříve, tedy v dubnu 1990⁷, jak ukazují tabulka 1.

Tabulka 1. Postoje brněnské veřejnosti k dalšímu vývoji v příštích pěti letech v dubnu a listopadu 1990 [v procentech]

	rozhodně obavy	spíše obavy	spíše naděje	rozhodně naděje
Duben 1990	9	14	29	38
Listopad 1990	12	34	34	20

N = 1024, dopočet do 100 % činí odpovědi "nevím".

Zatímco v dubnu činil poměr optimistů (67 %) k pesimistům (23 %) 3:1, v listopadu se téměř vyrovnal (54 % optimistů ke 46 % pesimistů). Tendence se zdá být zřejmá: od nadšeného k váhavému optimismu.

Optimismus a pesimismus byl nerovnoměrně rozložen mezi potenciálními voliči různých politických stran Federálního shromáždění v tzv. slaměných volbách, tedy ve volbách, které by se konaly zítra, jak ukazují tabulka 2.

Tabulka 2. Postoje Brňanů k vývoji v příštích pěti letech podle volebních intencí [v procentech]*

Politické strany	obavy	naděje
Pravicové	50	50
Křesťanskodemokratická unie	47	53
Občanské fórum	24	76
Sociální demokraté	58	42
Komunisté	79	21
Nevolili by	60	40
Nevědí	53	47

*) Jednotlivé politické strany či hnutí byly podle své orientace kategorizovány do větších celků.

Nejčastěji měli obavy přívrženci komunistů, dále ti, kteří odpověděli, že by ve volbách, které by se konaly zítra, nešli volit⁸ a konečně potenciální voliči sociálních

⁷) V dubnu 1990 jsme v Brně uskutečnili první z plánované série reprezentativních šetření "Obavy a naděje brněnského obyvatelstva I" mapující průběh sociální změny.

⁸) Na základě dalších analýz je možno vyslovit domněnku, že se jedná rovněž o stoupence komunistů, kteří však z nedostatku odvahy se k tomu přiznat odpovídali formulí "nešel bych volit".

demokratů. Na druhé straně největší naděje chovali potenciální voliči OF, KDU a pravicových stran. Tendence je jasná: zastánci stran, které jsou tradičně považovány za levicové, se v listopadu 1990 dívali do budoucnosti se skepsí a převažovaly u nich obavy, stoupenci OF a křesťanské a pravicové orientace byli spíše optimisty s nadějemí⁹.

Víme již, že ve výhledech do budoucnosti v Brně mírně převažují optimisté. Avšak když byla respondentům položena otázka *"Jak si podle Vašeho názoru Československo vede v těchto dnech?"*, pouze 34 % odpověděla, že *velmi dobře* nebo *docela dobře*. Což znamená, že skutečná situace byla brněnskou veřejností hodnocena méně pozitivně než výhledy do budoucnosti. A právě zde leží jeden z problémů, s nímž se budou muset političtí představitelé vypořádat. Jak napovídají totiž výsledky šetření provedených skupinou AISA, zdá se, že "práh očekávání pozitivních změn leží v horizontu dvou až tří let" [Boguszak, Rak 1990: 17]. Jelikož pod pozitivními změnami jsou naší populací míněny změny k ekonomické prosperitě, je jasné, že za tak krátkou dobu nemohou nastat (vzpomínáte na Dahrendorfovou predikci?). Tento rozpor mezi očekávaným a reálným časovým horizontem ekonomických změn se může v blízké budoucnosti stát zdrojem politického napětí.

Další zdroj kontradikce mezi očekáváními a realitou spočívá ve všeobecné tendenci člověka zdůrazňovat především nejbližší časový horizont. Snaha minimalizovat všechny problémy "tady a nyní" bez zřetele k budoucnosti je, zdá se, pro člověka důležitější než projekt dočasných obětí s perspektivou pozitivní budoucnosti. A tak i u nás převládají snahy o individuální bezbolestné přežití, "dominuje vzorec minimální individuální ztráty" [Boguszak, Rak 1990: 28]. V duchu této strategie pravděpodobně uvažují ti brněnští respondenti, kteří deklarují připravenost k veřejnému protestu v případě, že dojde ke zdražování potravin a jiného zboží (25 %), k propouštění z práce (31 %), k výraznému omezení bezplatné zdravotní péče (52 %) nebo při zdražení nájemného (25 %). Uvedená míra ochoty vyjádřit politický nesouhlas je pozoruhodná zejména proto, že je deklarována navzdory upozorňování, že ceny porostou, propouštění nastane a nájemné se zdraží, neboť to jsou, zdá se, nezbytné průvodní jevy ekonomické reformy.

Prostřednictvím těchto údajů se obloukem dostáváme nazpět k problematice legitimacy. Habermas již na počátku 70. let vyslovil ve své knize *Legitimation Crisis* tezi o "krizi legitimacy" v moderním kapitalistickém státě jako podnětu pro kolektivní akci, kolektivní chování a sociální hnutí. Tvrdí, že moderní kapitalistický stát je donucen svými rozpory, jež jsou systému inherentní, uskutečňovat nejrůznější formy ideologické socializace, která má legitimovat systém v očích veřejnosti. Jedním z nezamýšlených následků takového úsilí jsou vysoká materiální očekávání u mnoha skupin společnosti, která však systém nebude moci nikdy naplnit. V této neschopnosti realizovat tato očekávání je pak podle Habermase stále větší pravděpodobnost nespokojenosti se systémem a protestů vůči němu (cit. dle [McAdam, McCarthy, Zald 1988]). Nejsou i u nás v současné době tato vysoká materiální očekávání podstatou ideologické socializace zakládající na brzkou krizi legitimacy?

⁹) Voliči a přívrženci moravského hnutí nejsou v tomto textu záměrně analyzováni, neboť to je obsahem naší statě *Fenomén moravanství*, Sociológia, 1991/5 (v tisku).

V Československu lze cítit atmosféru nejistoty. Jejím důležitým zdrojem je pocit ekonomické nejistoty, který přichází se stále rostoucí pravděpodobností snižování životní úrovně a nastupující nezaměstnanosti. Úroveň nezaměstnanosti se má podle některých předpovědí dostat do konce roku 1991 na úroveň 10 % práce-schopné populace, což je situace pro většinu z nás naprosto neznámá. Je tedy pochopitelné, že populaci chybí individuální strategie, jak se s takovou situací, nastane-li, vyrovnávat. Strach z nezaměstnanosti se v Brně dotýká poměrně velké části obyvatelstva, jak naznačuje tabulka 3.

Tabulka 3. Obavy spojené se ztrátou zaměstnání a s pracovním výkonem [v procentech]

Otázka: *Myslíte si, že by Vám mohlo v dohledné době hrozit, že ztratíte práci?*

Ne	Ano, ale jen krátkodobě	Ano, a mohlo by to trvat delší dobu	Nevím
42	30	21	8

Otázka: *Když se zamyslíte nad budoucností podniku, kde nyní pracujete, myslíte si, že pro nastávající podmínky ke své prosperitě má:*

dobré předpoklady	určité předp., ale úspěch je nejistý	nepřilíš dobré předp., ale nějak přežije	hrozí mu bankrot
21	40	25	15

Otázka: *Očekáváte, že v dohledné době bude po Vás v zaměstnání požadován větší výkon, než na který stačíte?*

rozhodně ano	asi ano	asi ne	rozhodně ne
17	27	35	21

Pocit pracovní nejistoty je vskutku vysoký. 51 % respondentů se obávalo ztráty zaměstnání, 40 % tvrdilo, že jejich podnik nemá dobré předpoklady k úspěchu (a 15 % očekávalo přímo bankrot), 34 % očekávají, že budou muset podávat v zaměstnání větší výkon, než na jaký stačí. Logicky tyto vyhlídky mají své konsekvence v individuální predikci své vlastní životní úrovně. Výzkum odhalil, že 72 % očekávala pokles životního standardu; naopak pouze 26 % respondentů z těch, kdo mají děti, si myslelo, že budou schopni svým dětem zajistit v příštím roce vše, co potřebují.

Politologie nás učí, že masová demokracie je těsně spjata s ekonomickým vývojem, s dosažením jisté ekonomické úrovně a s existencí tržní ekonomiky (viz např. [Lipset 1960]). Tímto směrem se také naše společnost snad ubírá. Jelikož je však demokracie a tržní ekonomika pro většinu naší populace neznámý fenomén, mají lidé z období transformace obavy. Tím, že většina z nich vyrůstala v prostředí morálně přizpůsobeném roztržce mezi vysokými spotřebními aspiracemi a nedo-

statkovou ekonomikou, v níž byla distribuce zboží a služeb regulována politickou zvláštností a konformitou, jsou mnozí lidé egoisticky rozhodnutí udržet a neztratit obtížně dosažené životní podmínky za každou cenu. Snad i za cenu ztráty šance na lepší budoucnost.

Politické změny spustily v Československu dva druhy obav. Na počátku, v první fázi, převládaly politické obavy; lidé se strchovali o to, zda revoluce uspěje, a zda může být dosažené politické vítězství udrženo. Ve druhé fázi (asi o šest měsíců později) byly politické obavy postupně nahrazovány ekonomickými. Rok po revoluci měla 4 % brněnské populace pouze politické obavy, 16 % mělo jak politické, tak ekonomické obavy a 55 % pouze obavy ekonomické. 24 % Brňanů bylo bez obav zcela. Oněch 71 % respondentů vyjadřujících ekonomické obavy je značný podíl. Pokud by se právě obavy o životní standard měly stát motivem zbrzdění ekonomických přeměn a vedly by k prodloužení časového horizontu jejich realizace (prostřednictvím zachování mnoha dosud fungujících paternalistických funkcí státu), mohly by být cíle sociální změny ohroženy. Demokracie skutečně vyžaduje fungující tržní ekonomiku, byť je samozřejmě jasné, že ekonomický vývoj sám o sobě demokracii neprodukuje. Současná proměna kulturních faktorů, především hodnot a norem jednání, je stejně tak důležitá a nutná, ne-li důležitější a nutnější. Svobodomyšlní lidé zorganizují fungující trh, trh však sám o sobě ještě nemusí vyprodukovat svobodomyšlné lidi.

Jednou z možných překážek hladkého demokratického vývoje může být přetrvávající vzájemná intolerance a nedůvěra. Podle politologů je důvěra mezi lidmi součástí kulturního syndromu podmiňující životnost demokracie [Inglehart 1990]. Data z vyspělých demokracií ukazují, že úroveň důvěry je v těchto zemích relativně vysoká a stabilní. Což není, žel, případ Československa. Pouze 30 % brněnské veřejnosti vyslovilo přesvědčení, že lidem se dá u nás důvěřovat, zatímco např. v Holandsku, Velké Británii, Belgii a Lucembursku se tento podíl pohybuje od poloviny 70. let mezi 90 % - 88 % [Inglehart 1990]. Rozdíl mezi "Evropou" (v Itálii, která byla z tohoto hlediska nejnižší, činil tento podíl 65 %) a námi je tedy obrovský. Máme ovšem k dispozici i další indikátory naší intolerance a personální nedůvěry. Jak zjistila AISA ve svých šetřeních v listopadu 1990, asi 75 % obyvatel ČSFR by nechtělo žít v sousedství Romů, 60 % v sousedství homosexuálů a 50 % v sousedství Arabů.

Tato zjištění, jakkoliv skličující, mají svou logiku a je těžké se těmto nedůvěřivým a nesnášenlivým postojům divit. Vládnoucí strana, byť bez legitimacy, používala proti jakémukoliv náznaku opozičního projevu represivní sílu. Celá společnost byla po dlouhých čtyřicet let vedena k nedůvěře a nesmiřitelnému boji s třídním nepřítelem, k nesnášenlivosti vůči odlišným názorům. Celá dlouhá léta probíhala politická socializace v duchu: "Kdo nejde s námi, jde proti nám." Jak si může tento národ rychle osvojit povědomí, že pluralita názorů je v lidské společnosti přirozeným jevem a že musí být nejen tolerována, nýbrž také pěstována a ochraňována; že minority mají stejné právo na existenci jako majorita; že lidé s odlišným názorem nejsou nepřátelé, ale normální lidé, jež mají pouze jiný pohled na věc? Jak tedy nyní rychle vystavět systém, v němž tolerance plurality a vzájemná důvěra, jež jsou tak důležité pro fungování demokracie, budou běžnou samozřejmostí?

Postoje k ekonomické liberalizaci

Komunální volby v listopadu 1990 byly zatím poslední vlnou masové politické akce. Média byla v té době plně zaměstnána diskusemi o malé a velké privatizaci československé ekonomiky a o cenové liberalizaci. Veřejnost měla tehdy své první zkušenosti se zvyšováním cen.

V této době se konal náš výzkum a my se domníváme, že se nám podařilo zachytit postoje respondentů v období přechodu z politické fáze reformy do fáze ekonomické: soustředění na čistě politické záležitosti ve veřejných diskusích pomalu vyhasínalo a bylo vystřídáno všedními problémy s podtextem úvah o vlivu nastupující reformy na každodenní život. V tomto kontextu nás zajímalo, zda-li hodnotové orientace veřejnosti týkající se nového ekonomického systému jsou nadále uzamčeny ve starých paternalistických konfiguracích, či zda začínají reflektovat novou liberální orientaci.

Výsledky naznačují, že veřejnost, alespoň brněnská, je ve svých postojích poněkud zmatena, jak patrně z tabulky 4 a dalšího textu.

Tabulka 4. Liberalistické/paternalistické orientace Brňanů [v procentech]

Otázka (1): *Jaký typ vlastnictví podniků by měl, podle vašeho názoru, převládat?*

soukromé	nerozhodnut	státní
52	42	6

Otázka (2): *Kdo by měl být především odpovědný za péči o jedince?*

jedinec sám	nerozhodnut	stát
36	48	16

Otázka (3): *Může větší výkon (to, že je člověk schopnější) ospravedlnit velké rozdíly v příjmu?*

ano	nerozhodnut	ne
70	19	11

Otázka (4): *Kde byste nejraději pracoval?*

v soukromém podniku	jako soukromý podnikatel	je to jedno	ve státním podniku	nevím
33	23	15	25	4

Podle těchto indikátorů se zdá liberální orientace k institucionálnímu uspořádání společnosti¹⁰ častější než orientace paternalistická. Musíme si však položit otázku, zda odpovědi, které jsme v našem šetření získali, neindikují postoje povýšence manifestní. Máme žel mnoho důvodů tvrdit, že liberální postoje, tak často prezentované našimi respondenty, nejsou zdaleka odrazem jejich interiorizovaných hodnot. Pro potřeby jemnější analýzy tohoto problému jsme proto vytvořili typologie liberalisticko-paternalistické orientace (na základě prvních tří z výše uvedených škál), jež by měly odhalit, zdali existují skutečně konzistentní hodnotové struktury.

Zjistili jsme, že konzistentní liberální preference (v tab. 4 vždy levá strana škál 1-3) byly vyjadřovány pouze 33 % respondentů, což je výrazně nižší podíl, než ten zjištěný prostřednictvím měření na jednotlivých škálách. Konzistentní paternalistické orientace (v tab. 4 vždy pravá strana škál 1-3) byla nalezena pouze u 4 % brněnské populace. Zbytek souboru (tedy 73 %) tvořila kategorie respondentů, kterou jsme nazvali zmatenou či váhající¹¹.

Domníváme se, že toto rozložení je dobrou ilustrací skutečných postojů a hodnotových preferencí brněnské veřejnosti. Zjištěné téměř tři čtvrtiny populace s inkonzistentními preferencemi v oblasti institucionálního uspořádání společnosti může být, podle našeho názoru, výsledkem působení dvou okolností. Může jít o stále silný zážitek z impresivního kolektivního chování během demonstrací na náměstích v listopadu 1989, kde bylo masami manifestováno odmítnutí státní manipulace při současném vzývání všeobecné liberalizace. Tyto stále živé vzpomínky mohou vést mnohé - přinejmenším na verbální úrovni během výzkumných interview - k vyjadřování liberálních mínění, dokonce i v případech, kdy u mnohých již nové ekonomické podmínky a jisté vystřízlivění z revoluční euforie začaly vyvolávat obavy a nejistotu.

Vystřízlivění je průvodním (a nevyhnutelným) jevem každé revoluce a Československo samozřejmě není výjimkou. Na počátku byly individuální zájmy intenzívně přehlušeny kolektivními, v nichž dominoval cíl svrhnout vládnoucí mocenskou elitu a vládu komunistů. Později však problémy každodenního života opět oživily individuální cíle a s nimi dlouhými léty podmíněný pohodlný instinkt touhy po "starých dobrých časech" státní odpovědnosti za nás a jeho rozhodování místo nás. A tak navzdory velmi nízkému podílu jednoznačných paternalistů v našem souboru by 32 % preferovala rovnost před svobodou. Tato skutečnost pravděpodobně napovídá, že zvnitřnění manifestované liberální orientace brání často obava, že "jiní by mohli mít více než já". Snaha po rovnosti je tak v našich

¹⁰ Pod institucionálním uspořádáním společnosti míníme uplatňování role státu v oblasti ekonomiky a sociálních služeb. Jedná se o určitý pokus operacionalizovat dva alternativní typy společenského uspořádání, jež jsou tradičně nazývány "liberálním" a "paternalistickým".

¹¹ Celkové členění nově vytvořené škály bylo následující: konzistentní liberálové - 33 %, zmatení liberálové (tj. ti, kteří střídavě volili tu paternalistické, tu liberální řešení) - 24 %, spíše liberál než paternalista - 22 %, váhající mezi oběma orientacemi - 9 %, spíše paternalista než liberál - 5 %, zmatený paternalista - 3 %, konzistentní paternalista - 4 %.

podmínkách, myslíme si, současně projevem hluboce zakořeněného syndromu, syndromu závisti.

Na základě rozboru kombinací několika diferencujících hledisek (liberální a paternalistické dimenze a dimenze obav politických a ekonomických) docházíme k závěru, že v Brně se nacházely rok po revoluci dva marginální typy občanů. Jeden z nich, tvořený 8 % populace, je typem občana liberální orientace bez strachu o další politický vývoj a neobávající se o svůj životní standard v blízké budoucnosti. Na opačném pólu se nachází 2 % obyvatel, kteří jsou paternalisticky zaměřeni, předpokládají, že další politický vývoj může být pro ně nebezpečný a očekávají hluboký pokles své životní úrovně. Mezi těmito dvěma krajními póly se pak nachází **zmatená většina** brněnských obyvatel, která v minulosti absorbovala filozofii života v homogenní rovnosti relativního československého blahobytu garantovaného státem, nechala se krátce ovlivnit patosem revoluce, ale nyní se v podstatě obává toho, co přijde.

Pro tuto velkou část populace bezezbytku platí, že se jedná o lidi, jak říká Bělohradský, kteří se v hloubi brání tomu, co chtějí na povrchu: "1) na povrchu lidé uznávají, že demokracie je především legální politická opozice, v hloubi ale dávají přednost pouhé remcavosti před opozičností; 2) na povrchu přijímají tržní ekonomii, v hloubi vnímají ekonomii jako jakési dělení se o kořist, od kterého je třeba odstrčit nevídané hosty; 3) na povrchu lidé uznávají, že demokracie je především konfliktní, nedokonalou společností, v hloubi ale chtějí žít ve společnosti dokonalé, v níž lidské jednání je vedeno mravními ideály a ne soukromým zájmem" [Bělohradský 1991b: 3].

Tato velká část populace - a i když naše data pokrývají pouze populaci brněnskou, neobáváme se s jistotou licencí naše zjištění zobecnit na celou českou populaci - je nesmírně důležitá pro další vývoj sociální změny v Československu. Její postoje a její hodnotový posun rozhodnou, zda-li proměna společnosti bude stagnovat či ne.

Závěr

V této stati jsme se pokusili ukázat, že Československo se dostává v jistém smyslu do uzlového bodu svého vývoje. Populace pečlivě sleduje efekty započaté obrody společnosti a má z toho smíšené pocity. Pokud reforma nezvýší pocit ekonomické nejistoty na neúnosnou míru a pokud přinese alespoň částečné pozitivní signály lepších časů, veřejnost získá nové a silnější přesvědčení o tom, že směr, kterým se ubíráme, je smysluplný. Pouze v takovém případě se budou lidé pozvolna zbavovat svých zděděných hodnotových struktur, přesvědčí se, že znovu nabytá politická svoboda je užitečná, neboť otevřela cestu přijatelnějšímu řešení každodenních ekonomických starostí. Učiní-li značná část naší populace pozitivní zkušenost s do jisté míry riskantním způsobem zabezpečování životních podmínek na trhu plném konkurentů, začnou snad lidé přehodnocovat svou dlouho vštěpovanou důvěru ve státní garance a připustí, že je lepší akceptovat individuální odpovědnost za vlastní osud. Postupně pak lidé budou odhalovat, jak silné vnitřní uspokojení jim může přinést úcta ke svobodě a spoléhání se na sebe sama.

"Žijeme v čase závorky," říká John Naisbitt ve svých Megatrendech. Ačkoliv jeho slova nejsou míněna pro Československo, přesně vyjadřují naši situaci: "Je to jako bychom uzávorkovali přítomnost od minulosti i budoucnosti, neboť nejsme ani zde, ani tam. Ještě jsme úplně neopustili minulost. Avšak také jsme ještě neobjali ani budoucnost. Učinili jsme zcela lidskou věc: Držíme se stále známé minulosti ze strachu před nepoznanou budoucností. Ti, kdo jsou ochotni přijmout nejistotu tohoto mezidobí a anticipovat novou epochu, přeskochí o kvantový skok ty, kteří se drží minulosti" [Naisbitt 1984: 249].

Je těžké předvídat, jakými cestami se bude ubírat politický vývoj naší země, nebudou-li naplněny právě popsané ekonomické a kulturní podmínky dosud uskutečněných změn. Jisté je pouze to, že mnohé závisí jenom na nás.

Literatura

- Ash, T. G. 1990. "The revolution of the magic lantern." *The New York Review of Books*, January 18: 42-51.
- Bělohradský, V. 1991a. "Postkomunistické podzemní město." *Mladá fronta Dnes*, 17. ledna: 3.
- Bělohradský, V. 1991b. "Znovu o postkomunistickém městu." *Mladá fronta Dnes*, 21. února: 3.
- Boguszak, M., V. Rak 1990. *Československo - květen 1990*. Praha: AISA.
- Cotgrove, S., A. Duff 1981. "Environmentalism, values, and social change." *British Journal of Sociology* 32: 92-110.
- Hartmanová, E. 1991. "Dahrendorfův 'dopis' o revoluci." *Přítomnost* 2, č. 2: 29.
- Inglehart, R. 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Lipset, S. M. 1960. *Political Man: The Social Bases of Politics*. New York: Doubleday.
- Machonin, P. 1990. "Úvodem k souboru sociologických analyticko-prognostických studií z přelomu let 1989-1990." *Sociologický časopis* 26: 241-248.
- McAdam, D., J. D. McCarthy, M. N. Zald 1988. "Social Movements." In *Handbook of Sociology*, ed. by N. J. Smelser. Newbury Park: Sage Publications.
- Naisbitt, J. 1984. *Megatrends*. London and Sydney: Future.
- Pehe, J. 1990. "The New Eastern Europe." *Report on Eastern Europe* 1: 1-5.
- Petrusek, M. 1985. *Úvod do obecné sociologie*, I. díl. Ostrava: Institut VJH Vítkovice.
- Radičová, I. 1990. "Sociológia je kritické intelektuálne vedomie o událostiach okolo nás - R. Dahrendorf." *Sociológia* 22: 663-670.
- Toffler, A., H. Toffler 1989. "Socialismus in Crisis: China's Answer." *World Monitor* 2: 34-43.
- Ziolkowski, M. 1990. "Individuální adaptace na změny v systému: krize 'reálného socialismu' v Polsku." *Sociologický časopis* 26: 482-495.

Summary

Czechoslovak society is undergoing difficult process of fundamental social change started by the political change in November 1989. Problems which are to be solved are enormous, there has to be created a new order in the spheres of politics, economy and culture. In the sphere of politics, the key issue is the institutionalization of democracy, in which framing the new constitution will play the decisive role. Existence of democracy is also unthinkable without authority and legitimacy of the government. The main task of the Czech and Slovak governments is search for new legitimacy, the present legitimacy, based on the replacement of

the discredited communist predecessors, doesn't seem to be sufficient any longer. In the sphere of economy, tasks are clear-cut: to move away from the system of command economy to market economy and to catch up with the post-industrial economy. Such tasks will be hard to accomplish.

All the changes in politics and economy are achieved through activities of people. Thus, social change is unthinkable without basic alterations in behavior pattern, norms and values, i.e. without change of culture. However, since about 65 % of Czechoslovak population have been socialized under the rule of communists, the effort to promote culture change is likely to be met with resistance. Many people will be emotionally frightened by the demands of the rapidly changing society, many groups and individuals have vested interests in the opposing change. Thus, in the author's opinion, the cultural change is crucial to the success of the general social change in Czechoslovakia.

The problems all post-communist countries face are caused by uneven time scales of change in politics, economy and culture. While political change can be made relatively quickly, the "culture shift" is almost impossible within one generation without exchange of generational cohorts, lasting decades. November 1989 has raised high expectations among the population in Czechoslovakia. People would like to have affluent society at once. Since the pace of economic reform cannot be that fast, there is a possibility of a legitimization crisis.

The results of social survey "Fears and Hopes" carried out by the authors in November 1990 indicate a climate of uncertainty in Czech society. Moreover, people are afraid of economic deprivation, which results in the declining support of quick and radical economic changes. That could in turn endanger the goals of the social change, for mass democracy requires a functioning market economy. Another undermining element of social change is existing intolerance and distrust recorded by the survey among the public, which can really be an obstacle to democracy.

Attitudes of the surveyed population to change were not consistent. Survey discovered that one year after the revolution there were two marginal types: 8 % of citizens of consistent liberal orientation not worried about the future political development and their living standard. At the other extreme, there were 9 % of people of consistent paternalistic orientation, assuming the political development can be dangerous for them, and expecting deep decrease of their standard of living. Between these polar types there was the confused majority who in the past absorbed the life philosophy of homogeneous equality of relative Czechoslovak welfare guaranteed by the state. These people were influenced by the pathos of the hectic revolutionary days, but now they are afraid of what is going to happen.

Survey results suggest that Czechoslovakia is at the crossroads now. The success of the revolution is at stake. The population is watching closely the effects of the started economic reform but has, so far, rather mixed feelings. If the reform does not cause any further increase of the feeling of economic insecurity, and if it brings at least partially positive signals of better future, then the public will get new and stronger incentives to believe that the general social change is meaningful and correct and their support of the change will increase again.